

“दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान: सामाजिक अनुभव, संघर्ष आणि आंबेडकरी विचारधारेचा अभ्यास”

डॉ. भूषण प्रदीपकुमार देशमुख (सी.एच.बी.)

मराठी विभाग

डॉ. गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय गाडेगाव (तेल्हारा)

Abstract (सारांश)

दलित साहित्याची उगमशक्ती म्हणजे सामाजिक अनुभवांची ज्वाला, जातीनिर्मित विषमता आणि मानवी सन्मानासाठीचा संघर्ष. दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान हा दलितांच्या प्रत्यक्ष जीवनाशी, ऐतिहासिक दडपशाहीशी, आंबेडकरी मानवतावादी विचारधारेशी आणि सामाजिक बदलाच्या तळमळीशी जोडलेला आहे. या पेपरमध्ये दलित साहित्याच्या प्रेरणास्थानांचे स्वरूप, त्यांची वैचारिक पायाभूत कारणे, साहित्यिक प्रभाव आणि निवडक लेखकांच्या संदर्भातून सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे.

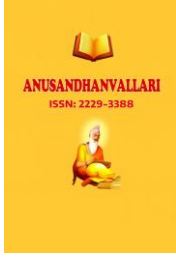
Keywords - प्रेरणास्थान, दलित साहित्य, सामाजिक वास्तव, आत्मसन्मान, आत्मसन्मान, आंबेडकरी विचारधारा

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय समाजातील वर्णव्यवस्था आणि जातीनिर्मित विषमता ही अनेक पिढ्यांपासून दलित जीवनातील कटू वास्तव आहे. या अन्यायकारक सामाजिक व्यवस्थेविरुद्धचा प्रतिकार, स्वाभिमानाचा शोध, शिक्षणाची आस आणि मानवी हक्कांसाठीची चळवळ हाच दलित साहित्याचा उगमबिंदू आहे. साहित्य हे वास्तवाचे प्रतिबिंब असते, आणि दलित साहित्य तर त्या वास्तवाचे थेट, निर्भीड, स्पर्शणीय चित्रण करते. दलित साहित्याला प्रेरणा मिळते ती दैनंदिन जीवनातील वेदनातून, दमनातून, भूक-दारिद्र्याच्या काळ्याकुट्ट वास्तवातून आणि संघर्षातून. विशेषतः आंबेडकरी विचारसरणीचे सामाजिक-मानसशास्त्रीय परिणाम दलित साहित्याला नवीन दिशा देणारे ठरले.

उद्दिष्टे (Objectives)

1. दलित साहित्याचे प्रमुख प्रेरणास्थान शोधणे व त्यांचे विश्लेषण करणे.
2. आंबेडकरी विचारसरणीचा दलित साहित्यावर झालेला प्रभाव स्पष्ट करणे.

3. सामाजिक संघर्ष, अन्याय आणि समानतेच्या आकांक्षेचा साहित्यावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
4. निवडक दलित लेखकांच्या कृतींमधील प्रेरणास्थानांचे संदर्भ देऊन विश्लेषण करणे.
5. दलित साहित्याच्या विकासात सामाजिक चळवळींचा प्रभाव अधोरेखित करणे.

गृहीतके (Hypotheses)

1. दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान मुख्यत्वे दलितांच्या प्रत्यक्ष जीवन-अनुभवांशी निगडित आहे.
2. आंबेडकरी विचारसरणीने दलित साहित्याला वैचारिक बळ, दिशादर्शन आणि संघर्षशक्ती प्रदान केली आहे.
3. सामाजिक चळवळी, अन्यायाविरुद्धचा प्रतिकार आणि मानवी अधिकारांच्या शोधातून दलित साहित्याचा आत्मा घडतो.

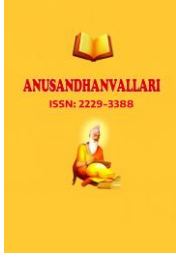
संशोधन पद्धत (Methodology)

- * गुणात्मक संशोधन पद्धत
- * प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा अभ्यास
- * आत्मकथा, कथा, कविता, लेख यांचे ग्रंथसमीक्षण
- * दलित साहित्य-सिद्धांत आणि आंबेडकरी विचारांचा तुलनात्मक अभ्यास

मुख्य विवेचन (Discussion)

दलित साहित्य प्रेरणाशक्ती

दलित साहित्य हा वाङ्मयप्रवाह केवळ मराठीच नाही तर भारतीय स्तरावर स्थापित झाला आहे. जग जवळ येण्याची प्रक्रिया वाढीला लागल्याने दलित साहित्य हा साहित्यप्रवाह विश्वस्तरावर आज चर्चिला जात आहे. दलित साहित्याची निर्मिती ही सामाजिक संघर्षातून झालेली आहे. समाजात अस्पृश्यांना माणूस म्हणून नाकारले गेले होते, त्यांना पशू समान वागणूक मिळत होती. त्यातूनच सामाजिक संघर्ष वाढू लागला. इतिहास काळात ज्या ज्यावेळी असा संघर्ष झाला त्या त्यावेळी मानवता आणि समानता यांचे महत्त्व सांगण्यासाठी त्या त्या धर्मात धर्मक्रांती आणि समाजक्रांती करण्यासाठी महापुरुष जन्माला आले. तथागत भगवान बुद्ध, संत कबीर, भगवान महावीर, येशू ख्रिस्त, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, चार्वाक, गुरु नानक, संत रामानुज, रामस्वामी पेरियार, संत बसवेश्वर, महात्मा ज्योतिरव फुले, कार्ल मार्क्स, शाहू महाराज यांचा निर्देश करता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मूळ दलित साहित्याचे प्रेरणा स्थान आहेत. यांच्या महान विचारांमुळेच समाजातील विषमतेवर विद्रोह करण्यात आला. यांच्या विचाराची प्रेरणा घेऊन दलित लेखक लिहू लागला. अस्पृश्यांनी समाजातील विषम व्यवस्थेविरुद्ध प्रतिकार केला.

म्हणून आपणास दलित साहित्यप्रवाहच्या मुळाशी असणाऱ्या प्रेरणा शक्तीचा परिचय करून घेणे महत्वाचे ठरेल.

१ तथागत भगवान बुद्ध :-

जातिभेद, कर्मकांड, देवधर्म, मूर्तिपूजा, प्रेषित या गोष्टी नाकारून भगवान गौतम बुद्ध दलित साहित्याची प्रेरणा ठरतात. गौतम बुद्ध यांनी आपल्या कार्याच्या केंद्रस्थानी मानवाचे हित मानले. गौतम बुद्धाचे तत्वज्ञान समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि नीतीमत्ता या सामाजिक मूल्यांवर उभी आहे. दलित साहित्यानेही याच मूल्यांना मानले. बुद्धांना नव्या स्वतंत्र मानवाचा विकास करण्यासाठी मानवतावाद विकसित करायचा होता. तसेच मानवतावादी धर्माचे केंद्र प्रजा, शील, करुणा या तत्वांना मानले. गौतम बुद्धांनी शोषणाधिष्ठित जातीभेदाचा, अस्पृश्यतेचा किबहुना सर्व पातळ्यांवरील सामाजिक विषमतेचा धिक्कार केला. विश्वशांती, स्वतंत्र, अहिंसा, नीतीमत्ता या महान मूल्यांना अनुसरून मानव कल्याण साधणारे मानवतेचे व क्रांती परिवर्तनाचे पहिले प्रवर्तक भगवान गौतम बुद्ध दलित साहित्याची मूळ प्रेरणा मानली जाते. रा. ग. जाधव म्हणतात की, "दलित समाजाचे साहित्य-विषय होऊ शकणारे महान नाट्य बौद्धदर्शनाच्या कलोचित आंगवणाच्या प्रक्रियेत दडलेले आहे." भगवान बुद्ध हे दलित साहित्याची आदिम प्रेरणा आहे हे निर्विवादपणे मान्य करावे लागेल. मानवाला जगण्यासाठी आवश्यक असणारे नीतिबळ बौद्धधर्माच्या प्रेरणेतून मिळते. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना धर्मांतरासाठी बौद्धधर्म सर्वात योग्य धर्म वाटला. बुद्ध प्रेरणेतून दलितांना सामाजिक-सांस्कृतिक तेजस्विता लाभली. मानव हेच मध्यवर्ती मूल्ये मानले. माणसाने माणसासारखे वागले पाहिजे हा विश्वव्यापी महान संदेश देणारे भगवान बुद्ध हे दलित साहित्याच्या प्रेरणा स्थानी असलेले आपणास दिसून येतात. म्हणून दलित चळवळीचा पहिला प्रणेता महाकारुणिक तथागत गौतम बुद्ध हेच आहेत.

२ महात्मा ज्योतिराव फुले :-

दलित साहित्य भगवान बुद्ध यांच्या नंतर महात्मा ज्योतिराव फुले यांना प्रेरणास्थानी मानले. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा कालखंड अक्वल इंग्रजी राजवटीचा होता. एकोणीसाव्या शतकात आधुनिक शिक्षण हे वैयक्तिक व सामूहिक उन्नतीचे एकमेव साधन होते. ते मानवतावादाचे आणि समतेचे निस्सीम पुरस्कर्ते होते. अन्याय, अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा या विरुद्ध समाज जागृती केली. अस्पृश्यांची उन्नती साधायची तर प्रथम त्यांच्या शिक्षणाकडे वळले पाहिजे हे महात्मा फुलेंनी हेरले. जातिभेद, धर्मभेद, व चतुर्वर्ण्य या पिढीजात संस्थांवर महात्मा फुलेंनी कडाडून हल्ला चढविला. महात्मा फुले हे खरे सत्य शोधक होते. मानव व मानवी समाजाचे हित साधले पाहिजे, या गोष्टीची त्यांनी मनाशी पक्की खूणगाठ बांधली. अस्पृश्यांना शिक्षणाशिवाय दूसरा उपाय नाही हे महात्मा फुलेसारख्या समाजसुधारकांनी जाणले. महात्मा फुलेंचा लढा हा स्वातंत्र्य, समता, समान न्याय, बंधुता, यावर आधारित होता. त्यांनी ख्रिस्ती धर्मापासून प्रेरणा घेऊन पुण्यात महारमांगासाठी पहिली शाळा काढली. विचार आणि कृती यांची योग्य सांगड महात्मा फुलेंनी आपल्या जीवनात घातली होती. आधुनिक

युगात मानवाच्या उद्धारासाठी बंडखोरीची पाऊले महात्मा फुले यांनी उचलली. म्हणून आपल्या घरचा पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला. जातीव्यवस्था ही ईश्वर निर्मित नाही, ती उच्चवर्गाच्या स्वार्थीबुद्धीने तिला जन्माला घातले आहे, असे महात्मा फुले यांचे स्पष्ट मत होते. उच्च वर्गाच्या सांस्कृतिक मक्तेदारीवर जोरदार त्यांनी हल्ला चढवला. अस्पृश्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून दिली. त्यांना दलित पीडित समाजाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, अशा सर्व स्तरावर स्वतंत्र्य अपेक्षित होते. म्हणून त्यांनी अस्पृश्यतेविरोधात, शोषण, जातिभेद, वर्गभेद या विरुद्ध त्यांच्या महान विचाराने आणि प्रत्यक्ष कृतीने हल्ले केले. विद्येचे महत्त्व त्यांनी खालील विचारातून पटवून दिले आहे.

'विद्येविणा मती गेली'

'मतीविणा नीती गेली'

'नीतीविणा गती गेली'

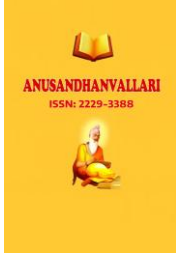
'गतीविणा वित्त गेले'

'वित्तविणा शूद्र खचले' 'इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.'

अस्पृश्यांना शिक्षण न मिळाल्यामुळे मानवी जीवनाचे अनर्थ होते. हे त्यांनी ओळखले आणि शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. 'शेतकऱ्यांचा आसूड, ब्राह्मणाचे कसब, गुलामगिरी, छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा, अखंडादि काव्यरचना, सार्वजनिक सत्यधर्म, इ.आहेत. या ग्रंथांपैकी सार्वजनिक सत्यधर्म, गुलामगिरी या ग्रंथातून अन्याय, अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा, जातिभेद, धर्मभेद, व चतुर्वर्ण्य यावर आवाज उठवला. तसेच यातूनच स्पष्ट होते की महात्मा फुले यांच्या विचारांना दूरदृष्टी व बुद्धिप्रामण्यावादाचे अधिष्ठान लाभले होते. जुन्या धर्मरूढीपरंपरेविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे कार्य व्यवस्थेला हादरे देणारे होते. फुले दांम्पत्याने त्रास आणि छळ सहन करून समाज सेवा केली. समाजातील अंधश्रद्धा, बुबाबाजी, दैन्य आणि दास्य हयाविरुद्ध त्यांनी आयुष्यभर यत्न संघर्ष केला. समस्त 'माणूस' हा फुल्यांचा कार्याचा आणि विचारांचा केंद्रबिंदू होता. म्हणून दलित चळवळीत त्यांचे कार्य मोलाचे आहे. आपल्या सर्व ग्रंथात हिंदूधर्मग्रंथ, ब्राम्हणप्रधान हिंदू समाजरचना यांवर घणाघाती आघात केले म्हणूनच दलित साहित्यात महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांना व साहित्याला आपली प्रथम प्रेरणा स्थान मानते.

३ संत कबीर :-

संत कबीर हे समाज सुधारक संत कवी होते. संत कबीर यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी गुरु मानले होते. संत कबीर सत्य, विज्ञान आणि कर्म सिद्धांत यावर लिहीत. इतक्या शतकानंतरही आज ही त्यांचे दोहे अतिशय समर्पक वाटतात. धार्मिक थोतांडवर कडक आसूड त्यांनी ओढले. त्यांनी तत्कालीन प्रचलित असणाऱ्या धर्मातील अंधश्रद्धा व अनिष्ट प्रथा यावर दोहयेच्या माध्यमातून प्रखर

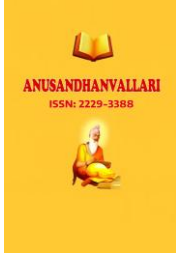
टीका केली. संत कबीर कोणत्याही धर्माला मानात नसे, सर्व धर्मातील चांगल्या विचारांना ते मानात व ते आत्मसात करीत असे. कबीरांचे उपदेश कोणत्याही काळाकरता प्रेरणादायी असे आहेत. या उपदेशातून त्यांनी समस्त मानव जातीला योग्य मार्गावर चालण्याची प्रेरणा दिली आहे. समाजातील रूढी-परंपरा, कुप्रथा, यावर आपल्या दोहयामधून कडाडून विरोध केला आहे. आणि आदर्श व सुसंस्कृत समाज निर्मितीस खंबीर भूमिका मांडली. संत कबीर तत्कालीन व्यवस्थेचे समाजसुधारक म्हणून हिन्दी साहित्यात ओळखले जातात. संत कबीर यांचे बहुतांश दोहे यावर विज्ञानवादी बुद्धधम्मचा प्रभाव दिसतो. त्यांचे विज्ञानवादी दोहे आजही जगास प्रेरित करतात. संत कबीर आपल्या निंदकाला स्वतःचा हितचिंतक मानायचे. कबीरानी परमेश्वर पेक्षा वरचे स्थान गुरूला मानायचे. संत कबीर सत्य बोलणारे निर्भीड आणि निर्भय मनाचे व्यक्तिमत्व होते. आपल्या उपदेशाने ते समाजात बदल घडवू इच्छित होते. समस्त मानवास समानतेने वागणुकीची प्रेरणा देत होते. कर्मकांडचे प्रखर विरोधक होते. भगवान बुद्धाप्रमाणे मानवाच्या महानतेवर त्यांची श्रद्धा होती. जातीव्यवस्थेमध्ये पडलेले भेद त्यांना अमान्य होते. हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा, वाईट चालीरीती याविरुद्ध विद्रोह पुकारला. म्हणून दलित साहित्य कबीर यांच्या विचारांना व साहित्याला आपली प्रथम प्रेरणा स्थान मानते.

१.४.४ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :-

तथागत भगवान बुद्ध, संत कबीर, महात्मा ज्योतीराव फुले या महान विचारवंतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले गुरू मानले. यांच्या तात्विक पार्श्वभूमीतूनच दलित साहित्य उदयास आले हे सर्वमान्य आहे. मात्र काल-परिस्थितीचा विचार करता दलित जीवनाची युगसापेक्ष मूल कल्पना दलित साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनाच मानते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा अभ्यास करू.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत पिळल्या गेलेल्या, भरडल्या गेलेल्या दलित वर्गाचे उन्नयन करायचे तर या वर्गामध्ये जागृती निर्माण झाली पाहिजे. याकरिता शिक्षणाला प्रवृत्त केले पाहिजे. त्यांना संघटित केले पाहिजे आणि संघर्षासाठी, स्वहक्कासाठी त्यांना तयार केले पाहिजे. म्हणून बाबासाहेबांनी दलितांना हक्क आणि अधिकाराची जाणीव करून दिली. चारित्र्याची महती त्यांना सांगितली. त्यांना स्वाभिमान शिकवला. अस्पृश्यांच्या हक्कांची कैफियत मांडली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीने अस्पृश्याच्यामुक्तीचा लढा उभारला. दलित वर्गाला गुलामीची जाणीव करून दिली. त्यांच्यात आत्मभान निर्माण केले. गावकूसापासून ते गोलमेज परिषदांपर्यंत त्यांनी अस्पृश्यांचे प्रश्न मांडले. विविध सभा, संमेलने, परिषदा, सत्याग्रह, मेळाव्यातून दलितांच्या अस्तित्वाचे आणि अस्मितेचे लढे अधिक त्यांनी तीव्र केले. पत्रकारिता, पक्ष, संघटना, व समाज या माध्यमातून त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध मोठा संघर्ष उभा केला. यातूनच सामाजिक समतेचा विचार दृढ झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या कार्यामध्ये जन्मजात जातीव्यवस्था नाकारून सामाजिक समता प्रस्थापित व्हावी या गोष्टीला अतिशय महत्व दिले त्याच प्रमाणे स्त्री-पुरुष समानता यावी या

विचारलाही प्राधान्य दिले. म्हणूनच भारतीय राज्य घटनेमध्ये त्यांनी दलित वर्ग, आदिवासी वर्गाबरोबर समस्त महिला वर्गाचेही या देशातील दुय्यम नागरिकत्व नष्ट केले आहे. तसेच समान संधी, मतदानाचा अधिकार दिला. समस्त स्त्री वर्गास सामाजिक, राजकीय, आर्थिक न्याय हक्क मिळवून देण्यास भारतीय राज्य घटना व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय आहेत. त्यांनी सुरू केलेल्या अनेक सत्याग्रहातून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय यांची मागणी केली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्मातल्या जातीव्यवस्थेविरुद्ध आमरण लढा दिला. हिंदू धर्माला धारेवरच धरले होते. सुरुवातीला बाबासाहेबांची भूमिका हिंदू धर्म सुधारणेची होती. 'आम्हीही हिंदू आहोत. आम्हालाही इतर हिंदू प्रमाणे समानतेने वागवलं पाहिजे.' या भूमिकेतून हिंदू धर्म सुधारणेचा प्रयत्न केला. बाबासाहेबांनी केलेल्या दलित उध्दाराच्या चळवळीत स्वातंत्र्य, मूलभूत हक्क, व्यक्तिविकास या गोष्टींना महत्व दिले. माणुसकीच्या सर्व हक्कांवर उच्चवर्णीया इतकाच दलित वर्गाचाही अधिकार आहे आणि त्या हक्कासाठी झगडणे हे दलित वर्गाचे न्याय व पवित्र कर्तव्य आहे. यांची जाणीव प्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्गामध्ये निर्माण केली. त्यामुळे दलित समाजाला व समाजातील लेखकाला अस्मिता मिळाली ती बाबासाहेबांच्या महान तत्वज्ञानामुळे आणि प्रगल्भविचारशक्तीमुळे. यातूनच प्रेरणा आणि स्फूर्ति घेऊन दलित विचारवंत व साहित्यिक यांनी आपली भूमिका समाजापुढे मांडली. दलितांच्या आत्मशोधाच्या मुळाशी बाबासाहेबांच्या विचारांचीच प्रेरणा आहे. आणि यातूनच दलित साहित्याचा जन्म झाला, दलित साहित्यिक लिहू लागले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांना राजकीय व सामाजिक हक्क मिळवून देण्यासाठी ज्या भूमिका घेतल्या त्या भूमिकांचे पडसाद शाहीरांच्या कवनातून उमटले. या काळात अनेक शाहिरांनी आपल्या कवणातून बाबासाहेबांचे कार्य व विचार सांगितले. बाबासाहेबांनी आपल्या भाषणातून पुढील विचार मांडलेले आपणास दिसून येतात. "आज समाजजीवन व राष्ट्र जीवन प्रगत होणारे साहित्यशास्त्र निर्माण होत नाही. आपल्या स्वातंत्र्य देशाला एकात्मतेची व बंधुत्वाची नितांत गरज आहे. एकात्मता आणि बंधुता हा आपल्या राष्ट्राचा गाभा ठरला पाहिजे. त्याशिवाय प्रबळ शक्ती निर्माण होणार नाही. म्हणून साहित्यकलेतून मानवतावादी शास्त्र निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी साहित्य क्षेत्रात राष्ट्रोपयोगी क्रांतीची लाट उसळली पाहिजे. अलिकडे तर साहित्याच्या कडा काळवंटत चाललेल्या आढळतात. पीक फार आहे पण ते निःसत्व आहे, आज आम्हाला ज्ञानसत्त्वाची भूक आहे. तेव्हा तत्परतेने सावध होऊन जीवन व संस्कृतीविषयक मूल्य साहित्यिकांनी जोपासली पाहिजेत. ती सतेज बनवली पाहिजेत. म्हणून मला साहित्यिकांना सांगायचं आहे की, आपलं उदात्त जीवनमूल्य, सांस्कृतिक मूल्य आपल्या साहित्य प्रकारातून आविष्कृत करा. आपलं लक्ष्य आंकुचित मर्यादित ठेवू नका. ते विशाल बनवा. आपली वाणी चार भिंतीपुरती राखू नका. खेड्यातील उपेक्षित, दुःखी समाजाचं जीवन साहित्याद्वारे उन्नत करण्यासाठी झटा. त्यातच खरी मनवाता आहे." दलित साहित्याने हीच प्रेरणा घेऊन पुढे वाटचाल केली आहे. शिक्षणा सारखे कोणतेही हत्यार नाही, याची त्यांना कल्पना होती. म्हणून शिक्षणाचे महत्व आणि आग्रह धरला. 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' हा विचार दलित वर्गास दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी आणि कार्याने जागृत झालेल्या दलित लोककवींनी त्यांचे विचार सर्वदूर पोहचवले. त्यासाठी त्यांनी लोककलेचा आधार घेतला. कवणे,

जलसा, तमाशे हे माध्यम वापरले. अस्पृश्य समाजातील ही वाङ्मयनिर्मिती हा दलित साहित्याचा प्रारंभ मानता येईल. वाङ्मयाचा हेतु प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेबांचे विचार अस्पृश्य समाजापर्यंत पोहचवणे हा होता. मेलेल्या ढोरांचे मांस खाऊ नका, मेलेले गुरेढोरे ओढू नका असा संदेश पोहचवत होते. थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संपूर्ण तत्वज्ञान हीच दलित साहित्याची प्रेरणा आहे.

५ समारोप

दलित साहित्य भगवान बुद्ध, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना प्रेरणास्थानी मानते. डॉ. बाबासाहेब यांच्या पूर्व काळातील गोपालबाबा वलंगकर, शिवबा जनबा कांबळे, किसन फागोजी बंदसोडे, गणेश आकाजी गवई इत्यादींच्या कार्य व लेखनातून दलित साहित्याची पूर्वपीठिका तयार झालेली आहे. बाबासाहेब यांनी सुरू केलेल्या दलित चळवळीपासून प्रेरणा घेऊन पदे, पोवाडे, वग, हे साहित्य निर्माण झाले. दलित लेखकांनी प्रस्थापित व्यवस्थेला नकार दिला आणि क्रांतिकारक विद्रोहाचा मार्ग स्वीकारला. दलित लेखकांनी साहित्यनिर्मितीकडे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन म्हणून पहिले. दलित साहित्याने सामाजिक आणि सांस्कृतिक विषमतेविरुद्ध आवाज उठवला. प्रस्थापित व्यवस्थेला नकार दिला. मानवतेच्या अधिष्ठानावर उभ्या असलेल्या समाजव्यवस्थेची मागणी केली, यासाठी त्यांनी 'शब्द' आपले हत्यार बनवले आणि ते साहित्यातून व्यक्त होऊ लागले. वाङ्मयाकडे समाज प्रबोधनाचे माध्यम म्हणून त्याचा वापर करू लागले. आपल्या जीवनाच्या व्यथा त्यांनी साहित्यात मांडले. साहित्यकृतीचा आशय, रूपबंध व मूल्य या पातळ्यावर दलित साहित्याने बंडखोरीची भूमिका स्वीकारली. सर्व साहित्य प्रवाहांच्या मुळाशी शोषण हा समान घटक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रुढी परंपरेच्या भयावह, अन्यायकारक यांच्या जोखडातून दलित वर्गाला यातून बाहेर पडण्याचा लढाऊ मार्ग दाखविला. पिढ्यांपिढ्यांचे अत्याचार, दारिद्र्य, भूक, अन्याय, इत्यादीचा भोगवटा आला. यामुळेच मनुष्याचे हक्क हिरावून घेणाऱ्या प्रस्थापित धर्माधिष्ठित समाजरचनेशी संघर्ष हे दलित साहित्याचे ध्येय आहे. म्हणून दलित साहित्याने मनुष्यत्व हेच श्रेष्ठ मूल्य मानले. म्हणून दलित साहित्य वास्तववादी साहित्य असून ते जीवनमूल्यांचा पुरस्कार करणारे साहित्य आहे.

संदर्भसूची (References)

1. दया पवार – बलुतं
2. बबुराव बागुल – जेव्हा माणूस जागा होतो
3. नामदेव ढसाळ – गोलपीठा
4. शरणकुमार लिंबाळे – अक्करमाशी
5. लक्ष्मण माने – उपरा
6. आंबेडकर, बी.आर. – Annihilation of Caste
7. Eleanor Zelliott – Dalit Consciousness